

НАЙДАВНІШЕ Й НАЙДОСКОНАЛІШЕ

Тижнів зо три тому в невеличкому місті на півночі штату Нью-Йорк відбувся семінар на тему «Суспільство й засоби інформації». Запрошений на скромну роль гостя, я протягом чотирьох днів сидів на тому семінарі, слухав і набирався мудрості.

Першого ж вечора нам прочитав вельми цікаву доповідь один надзвичайно розумний і симпатичний добродій, що нерозривно пов'язав своє життя з виробництвом і рекламою відеомагнітних касет. Він вибудував принадну і, як не крути, неспростовну теорію, згідно з якою касети покликані стати останнім криком моди й прогресу в еволюції засобів інформації — чи принаймні одним із останніх криків у цій справі.

Він нагадав нам, що комерційні програми, які забезпечують, власне, фінансову підпору вкрай дорогим телевізійним станціям і фінансові прибутки страшенно пожадливіми замовникам реклами, виправдують себе тільки за умови, що дивляться їх десятки мільйонів глядачів.

Всі ми добре знаємо: єдиною поживою, що може припасти до вподоби двадцяти п'яти — п'ятдесятьом мільйонам різних людей водночас, є та ретельно препарована пожива, яка в жодного з цих людей не викличе незадоволення. Будь-яка приправа, будь-яка спеція, що надає цій поживі присмаку, обов'язково змусить когось закрутити носом і, отже, зіпсує рекламу.

Тим-то нас обгодовують пріснотою — не тому, що вона смачна, а тому, що ні в кого не викликає незадоволення. (Щоправда, декого, як-от мене і вас, від цієї прісноти з душі верне, та коли рекламні вороти підраховують, скільки нас із вами буде разом узятих, їх аж сміх бере — така це виходить мізерна сума.)

Що ж до відеомагнітних касет, розрахованих на індивідуальні смаки, вів далі доповідач, то вони несуть чисту радість, яка не потребує фальшивого, але дорогого глянсу чи настирливої присутності високооплачуваної зірки розважального бізнесу. Виготовили ви, скажімо, відеострічку з теорії шахів, у якій показано, як фігури комбінуються на шахівниці, — і діло зроблене: лишається тільки продати енну кількість таких стрічок енній кількості ентузіастів цієї гри. Якщо ціна касети покриває витрати на її виготовлення (і забезпечує чесний прибуток) і якщо пропозиція збігається з попитом, — ви процвітаєте. Від окремих несподіваних невдач ви, звісно, не застраховані, але хто вам сказав, що не може бути й несподіваного успіху у вигляді касети-бестселера?

Коротко кажучи, бізнес на відеомагнітних касетах вельми нагадуватиме книговидавничий бізнес.

Доповідач висловився з приводу цього цілком ясно й недвозначно, і коли він сказав: «Майбутній рукопис буде не погано віддрукованим стосом паперу, а чітко відзнятою серією кадрів», я мимоволі засовався в своєму кріслі.

Я сидів у першому ряду, і цей добродій, напевно, помітив мою реакцію, бо раптом додав: «І тоді люди на зразок Айзека Азімова вийдуть з моди й підуть у непам'ять...»

Природно, я аж підстрибнув з несподіванки — а всі присутні весело засміялись, уявивши собі, як ото я виходжу з моди й прямую в непам'ять.

За два дні інший доповідач, який мав виступати ввечері, повідомив по телефону з-за океану, що, на жаль, змушений затриматися в Лондоні; чарівна організаторка семінару підійшла до мене і, мило всміхаючись, запитала, чи я не погодився б заповнити вільний час своїм виступом.

Природно, я відповів, що до виступу не готувався, і вона, природно, відказала, що мені, як усім відомо, зовсім не треба готуватися, бо я, мовляв, блискучий майстер експромту, і, почувши комплімент, я, природно, розтанув і виступив того вечора, блискуче виголосивши експромт (принаймні так усі потім казали). Все це вийшло надзвичайно природно.

Я не можу переповісти вам своєї промови від слова до слова, бо, як усе, що я виголошую, вона була цілком спонтанна, але, наскільки пригадую, суть її зводилась ось до чого.

Доповідач, що виступав тут два дні тому з приводу відеомагнітних касет, намалював принадну й дуже яскраву картину майбутнього, в якому оті касети разом із штучними супутниками визначають характер засобів масової інформації; я ж спробую тепер, скориставшись із свого досвіду в царині наукової фантастики, зазирнути в ще віддаленіше майбутнє й визначити, які існують шляхи до подальшого розвитку й конструктивного вдосконалення згаданих касет.

Перш за все, ці відеострічки потребують, як наочно продемонстрував нам сам доповідач, досить громіздкої й дорогої апаратури для відтворення запису на телевізійному екрані й звукового супроводу — в динаміках.

Очевидно, конструктори прагнуть робити цю апаратуру дедалі меншою, легшою й портативнішою. І слід сподіватися, що врешті-решт вона зникне зовсім, конструктивно злившись із самою касетою.

По-друге, для перетворення закладеної в касету інформації в образно-звуковий ряд потрібна енергія, а це веде до подальшого збіднення енергетичних ресурсів. (Будь-яке споживання енергії призводить до цього, і хоч ми не можемо зовсім відмовитися від її використання, безглуздо було б перевитратити її запаси.)

Отже, слід сподіватися, що кількість енергії, потрібної для «розшифрування» касет, дедалі зменшуватиметься — аж доки її буде зведено до нуля.

Таким чином, касета майбутнього уявляється нам як річ цілком портативна й самодостатня. Хоч виготовлення її забирає певну кількість енергії, в готовому вигляді вона енергетичного живлення не потребує й може виконувати свої функції без спеціальної додаткової

апаратури. Її не треба буде вмикати в розетку; вона обходитиметься без батарейок; ви зможете переглядати її, де вам заманеться — в ліжку, у ванній, на дереві, на горищі.

Перегляд відеомагнітної стрічки сучасної конструкції супроводжується випромінюванням світла й звуковими ефектами. Природно, нам треба якнайчіткіше й найвиразніше сприймати її зміст, але тут виникає ще одна небажана обставина: такий перегляд може заважати іншим людям, яких ця касета зовсім не цікавить. Отже, ідеальною була б така відеомагнітна стрічка, бачити й чути яку могли б тільки ви самі.

Хоч би якою досконалою була конструкція касет, що надходять чи в найближчому майбутньому надійдуть у продаж, усі вони потребують ручного контролю. Вони мають кнопки чи ручки вмикання, а також регулятори кольору, звуку, яскравості, контрастності тощо. Як на мене, то я волів би, щоб увесь цей контроль здійснювався виключно вольовими зусиллями.

В ідеалі я бачу касету, стрічка якої зупиняється, коли ви відводите очі. Її починає рухатися знову тільки під поглядом ваших очей. В ідеалі я бачу касету, що прокручує свою стрічку то швидко, то повільно, то вперед, то назад, то з пропусками, то з повторами — залежно від того, як вам заманеться.

Правда ж, це буде чудо, а не касета: самодостатня, портативна, незалежна від джерел живлення, ні до кого, крім вас, не адресована, та ще й майже цілком контрольована вашою волею!

Ну, а тепер облишмо чудеса й спустімося на землю. Чи можна таку касету створити? На це я відповім: так, можна.

Ви питаєте: скільки ж років треба чекати на появу такої абсолютно казкової касети?

На це я теж маю відповідь, і зовсім недвозначну: ми матимем її за мінус п'ять тисяч років — бо те, що я вам змалював (і ви вже, певно, про це здогадались), є не що інше, як **книга!**

Чи не крутість це? Чи не вважаєте ви, о, Благородний Читачу, що книжці далеко до ідеальної касети, бо книжка, зрештою, — лише слова, а касета — це образи; що слово без образу — одномірне, відірване від дійсності; що ми не можемо за допомогою самих тільки слів скласти уявлення про всесвіт, який, власне, з образів складається?

Гаразд, поміркуємо над цим. Чи образ важливіший від слова?

Ясна річ, якщо ми візьмемо до уваги чисто фізичну діяльність людини, зір виявиться найважливішим засобом збирання інформації про всесвіт. Якби мені запропонували вибір: бігти по нерівній місцевості із зав'язаними очима, але послуговуючись усіма іншими органами чуттів, або ж, навпаки, з розплющеними очима, але «відключивши» інші чуття, я, безперечно, обрав би останнє. Власне, із зав'язаними очима я й не побіг би, а пішов — дуже повільно, навпомацки.

Але на ранній стадії свого розвитку людина винайшла мову. Вона навчилася по-особливому модулювати повітря, яке видихала, й використовувати різні модуляції звуку як загальноприйняті символи матеріальних об'єктів, дій і — що важливіше — абстрактних понять.

Згодом вона навчилася закодовувати модульовані звуки в знаках, що їх око сприймало, а мозок знову відповідно озвучував. Книга — ви й самі це знаєте — є «сховищем мови».

Власне, володіння мовою — це та головна ознака, яка відрізняє людину від усіх тварин (за винятком хіба дельфіна, — але останній, якщо й володіє мовою, фіксувати її в знаках не навчився).

Мова й потенціальна здатність фіксувати її не тільки відрізняють людину від усіх живих істот сучасної та минулих епох, але й становлять спільну ознаку роду людського. Всі відомі людські племена — хоч би які «примітивні» — вміють розмовляти й мають свою мову. І мова деяких «примітивних» племен відзначається, наскільки мені відомо, вельми складною й розвиненою будовою.

Більше того, всі людські істоти з нормальною психікою навчаються розмовляти в ранньому віці.

Оскільки ж мова є універсальним атрибутом роду людського, то виходить, що ми — як істоти **соціальні** — одержуємо більше інформації за допомогою мовного спілкування, аніж шляхом зорового сприйняття.

Зрештою, ці два джерела навіть не витримують порівняння. Мова та її фіксовані форми (писане чи друковане слово) переважають у поті інформації настільки, що без них ми були б просто безпорадні.

Щоб краще проілюструвати свою думку, пошлюся на телевізійну програму, що складається звичайно із зображення й мовного тексту. Подивімось, що буває, коли зникає один із цих компонентів.

Припустімо, ви затемнили екран, залишивши тільки звук. Це не завадить вам скласти досить точне уявлення про зміст передачі. Щоправда, в ній можуть бути епізоди, багаті дією й бідні текстом, під час яких німа темрява дратуватиме вас; та якби на студії, знаючи, що ви не бачите зображення, додали в цих місцях по кілька слів, ваше уявлення про передачу було б повним.

Зрештою, радіо оперує виключно звуком — мовою й «шумовими ефектами». Через це іноді, коли доводиться якимось компенсувати брак зображення, радіодіалог стає штучним: «Он іде Гаррі.— Ой, він не бачить бананової шкірки.— Зараз він наступить на неї.— Бах! Таки гепнувся». Загалом, однак, такі діалоги нікому не заважають. І навряд чи будь-кому з радіослухачів по-справжньому бракує зображення.

Але повернімося до телеприймача. Тепер вимкніть звук, а зображення залиште — нехай картинка буде якнайчіткіша, а кольори — якнайяскравіші. Що ви зрозумієте з передачі? Дуже й дуже мало. Якою бурхливою не була б гра емоцій на обличчі акторів, як пристрасно вони не жестикулювали б, до яких трюків із камерою не вдавалися б оператори, — ваше уявлення про те, що відбувається на екрані, однаково залишиться дуже туманним.

Поряд із радіо, яке складається тільки із звуків, існувало колись німе кіно, яке складалося тільки з образів. За браком звуку, його акторам доводилося зображувати емоції. О, палаючі очі; о, руки, які то стискають власне горло, то тріпотять у повітрі, то здіймаються до сонця; о, пальці, які то побожно показують на небеса, то рішуче — на землю, то люто — на двері; о, камера, яка фокусується то на банановій шкірці під ногами, то на комарі на потилиці, то на синиці в жмені! Але чим ці шедеври експресивності, взірці винахідливості перебивалися кожні п'ятнадцять секунд? Словами, що, розриваючи дію, виникали на екрані.

Це, звісно, не означає, що люди зовсім не можуть спілкуватися за допомогою самих тільки зорових образів. Талановиті міми — як-от

Чарлі Чаплін і Марсель Марсо — здатні творити чудеса. Але ж ми захоплюємося їхньою майстерністю саме тому, що вони так багато видобувають із такого бідного засобу образотворення.

А згадайте таку розвагу, як гра в шаради — ми пропонуємо друзям розшифрувати яку-небудь простеньку фразу, «розігруючи» її рухами тіла. Ця гра не мала б такої популярності, якби не потребувала великої винахідливості, але і в цьому випадку учасники її вдаються (свідомо чи несвідомо) до цілого ряду сигналів та прийомів, які імітують мовний механізм. Вони поділяють слова на склади, вони показують, довге чи коротке слово мають на увазі, вони називають синоніми або близькі за звучанням слова. Коротше кажучи, вони використовують зорові образи, щоб **говорити**. Справді-бо, чи можна, не вдаючись по допомогу до мовних засобів, а тільки жестикуляцією й рухами тіла передати таке простеньке речення, як «Учора вечір був прекрасний — у рожевих і зелених тонах»?

Ясна річ, кінокамера може зафіксувати вечірню красу, і тоді вам досить буде мовчки продемонструвати її на екрані. Але, по-перше, це вже буде результат складного технічного процесу, а, по-друге, я не певен, чи зможе фільм передати вам, що йдеться про **вчорашній** вечір (без якогось трюку з календарем; але календар — це вже мова).

Або зважте на таке. Шекспір писав свої п'єси для того, щоб їх виконували на сцені. Першоелементом його п'єс є образ. Щоб оцінити їх до кінця, ви повинні бачити акторів і те, що вони роблять. Скільки ви втратите, якщо, під час виконання «Гамлета», будете сидіти, заплющивши очі, й тільки слухатимете? І скільки ви втратите, якщо заткнете вуха й тільки дивитиметесь?

Отож вам уже ясна моя точка зору: книга, що складається зі слів, а не із зорових ефектів, утрачає дуже мало від того, що цих ефектів у ній нема, а тому її з повним правом можна вважати найдосконалішим зразком відеомагнітної касети.

А тепер підемо далі.

Книзі не бракує образів — вона ними переповнена. І оскільки образи ці виникають у вашій уяві, вони незмірно багатші за те, що може запропонувати вам телеекран.

Справді-бо, згадайте, скільки яскравих персонажів роїться перед вашими очима, коли ви читаете гарну книгу, як виразно бачите ви все, що відбувається на її сторінках.

Ці образи — ваші. Вони належать вам і тільки вам, і будь-яка чужа інтерпретація їх буде бідніша за вашу.

Колись я бачив Джіна Келлі в «Трьох мушкетерах» (до речі, ця екранізація була, як на мене, найближча до роману). Показаний десь на початку фільму бій на шпагах між Атосом, Портосом, Арамисом і д'Артаньяном з одного боку, й п'ятьма гвардійцями кардинала — з другого, вразив мене своєю красою. Звісно, це був танок, і я стежив за ним з величезною насолодою. Та хоч яким блискучим танцюристом був Джін Келлі, він не відповідав тому образу д'Артаньяна, що склався в моїй уяві, і протягом цілого сеансу це псувало мені враження від фільму: я не бачив **своїх** «Трьох мушкетерів».

Певна річ, це не означає, що актори взагалі не можуть відтворити образ саме так, як він відбився у вашій свідомості. Безіл Ретбон для мене — викапаний Шерлок Холмс. Але для вас він може й не бути

Шерлоком Холмсом. Для вас уславлений детектив може асоціюватися, скажімо, з Дастином Гоффманом. То ж чи справедливо, що мільйони наших Шерлоків Холмсів угані в оболонку одного Безіла Ретбона?

Отож ви бачите, чому телевізійна програма, навіть наймайстерніше зроблена, ніколи не може дати такої насолоди, так захопити, дати таку багату поживу фантазії, як книга. Телепередачу ми сприймаємо пасивно, дозволяючи звукам і зображенням вливатися в нашу спорожнілу уяву. І ті, що дивляться цю передачу разом з нами, наповнюються по вінця тими самими озвученими образами.

Що ж до книги, то вона вимагає від читача співробітництва. Вона вимагає, щоб він брав участь у створенні образів.

Таким чином, книга пропонує взаємозв'язок, інтенсивність якого читач визначає сам для себе, взаємозв'язок, що якнайточніше відповідає запитам і побажанням читача.

Читаючи книгу, ви творите власні образи, ви творите звуки різних голосів, ви творите обличчя, жести, почуття. Ви творите все, за винятком самих слів. Тож якщо процес творення вам до душі, книга дає вам те, чого не може дати телепередача.

Більше того, якщо одну книгу читають водночас десять тисяч чоловік, то кожен з них творить свої власні образи, свої власні голоси, обличчя, жести, почуття. І йдеться вже не про одну, а про десять тисяч книг — не просто результат праці одного автора, а результат взаємодії між автором і кожним читачем зокрема.

То чи ж спроможне що-небудь замінити книгу?

Звичайно, книга може зазнавати змін у якихось своїх другорядних аспектах. Колись її писали рукою, тепер — друкують. Друкарська справа рік у рік удосконалюється, і в майбутньому, можливо, книги продукуватимуться електронним способом безпосередньо з телевізійного приймача у вашій квартирі.

Та хоч би як воно було, кінцевий наслідок буде той самий: ви лишатиметесь віч-на-віч із друкованим словом — бо замінити його не може ніщо.

Чи не видаю я тут бажане за дійсне? Чи не пояснюється моє небажання визнати, що на зміну книзі прийде щось інше, тим, що книга мене годує? Чи не вигадую я всілякі хитрі аргументи лише для того, щоб заспокоїти себе?

Ні. Я певен: книгу ніщо не замінить у майбутньому, так само як ніщо не могло замінити її у минулому.

Безперечно, кількість людей, що дивляться телевізор, куди більша, ніж кількість тих, що читають книжки. Але це явище не нове. Читання завжди було заняттям меншості людей. Мало читачів було і до телебачення, і до радіо, і до всього того, що цим речам передувало.

Як я вже зазначав, книга вимагає від читача творчої співучасті.

Я не побоюся навіть сказати, що читання — мистецтво важке, навіть дуже важке, і цього мистецтва треба навчати. Але тут виникає одна заковика. Річ у тім, що ми в Америці самі себе обманюємо, вкладаючи неправильний зміст у слово «грамотність». Ми можемо навчити майже будь-кого читати дорожні знаки, розуміти написи, які щось радять, дозволяють чи забороняють, і навіть розгадувати зміст газетних заголовків. За умови, що друкований текст — короткий і простий, а бажання зрозуміти його — велике, майже кожен здатний його прочитати й зрозуміти. І коли це зветься «грамотністю», то майже кожен

американець — «грамотний». Та якщо після цього ви починаєте дивуватися, чому так мало американців читають книжки (а наскільки мені відомо, пересічний американець не прочитує протягом року навіть однієї цілої книжки), то знайте: ваш подив є наслідком неправильного розуміння слова «грамотний».

Дуже мало людей, грамотних у тому сенсі, що вони можуть зрозуміти напис «Не курити», так добре опановують друковане слово, навчаються так вільно розшифровувати ті дрібненькі закарлючки, якими позначаються модульовані звуки, що врешті-решт у них виникає бажання заглибитися в складніший текст.

І, можливо, справа тут не тільки в тому, що наша система освіти виявилась абсолютно неспроможною (а це, звісно, факт незаперечний). Справа в тому, що хист до читання слід виховувати саме як хист...

Розрив між читачем і нечитачем зростає рік у рік. Що більше читач читає, то більше одержує інформації, збагачує свій словник, розширює коло літературних асоціацій. Йому стає дедалі легше й приємніше читати, тоді як для нечитача це заняття стає дедалі важчим.

Через це й існують — і завжди існували — читачі й нечитачі, причому у нас перші складають, на мою думку, мізерну меншість: кількість їхня не сягає навіть одного процента від загальної кількості населення.

За моїми підрахунками, ті чи інші мої твори прочитали 400 тисяч американців (з двохсотмільйонного населення США) — а я ж вважаюся, та й сам себе вважаю відомим письменником. Коли якась книжка розходить у нас двомільйонним тиражем, за нею закріплюється слава «небувалого бестселера» — а тим часом це означає, що тільки один процент від усієї кількості американців наважився витратити на неї гроші. І ладен закластися, що принаймні половина з отих покупців лише погортає книжку, вишукуючи непристойні пасажі.

Ці люди, ці нечитачі, ці пасивні споживачі розваг — страшенно невдячні; вони хиляться, мов очерет під вітром, то в один, то в другий бік у вічних пошуках якогось засобу, що давав би їм якнайбільше, вимагаючи від них самих якнайменше: від мандрівних співаків — до лицедійств; від театру — до кіно; від німих фільмів — до звукових; від чорно-білих — до кольорових; від грамофона — до радіо й назад; від кіно — до телебачення, до кольорового телебачення, а там і до касет... Їм, зрештою, однаково.

Але кризь усі ці новації та меншість, що не дорівнює й одному проценту, несе свою відданість книзі. Лише друковане слово ставить перед цими людьми справді гідні їх вимоги; лише друковане слово викликає у них творчий відгук; лише друковане слово відповідає їхнім потребам та вподобанням; лише друковане слово може дати їм те, чого не дасть ніщо інше.

Хай книга — річ давня; для них вона водночас і найдосконаліша, і читачів од неї не віднадить ніщо. Вони залишатимуться меншістю — але вони залишатимуться.

Отож усупереч заяві промовця, який розповів нам так багато цікавого про касети, письменники не вийдуть з моди й не підуть у непам'ять. Писанням книжок багатства, може, й не наживеш (ет, зрештою, що таке гроші?), але професія ця існуватиме завжди.